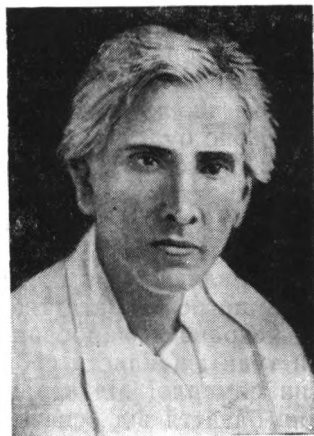

ШОРОТЧОНДРО ЧОТТОПАДДХАЙ

РАЙ ДЛЯ БЕЗТАЛАННОЇ

ОПОВІДАННЯ

Цього року за постановою Всесвітньої Ради Миру в усьому світі широко відзначається 100-річчя з дня народження видатного бенгальського письменника, класика індійської літератури Шоротчондро Чоттопаддхая.

Шоротчондро народився 15 вересня 1876 р. Перші твори його побачили світ у 1912 році, одразу ж заповнили серця читачів. Його популярність була така велика, що в очах сучасників затьмарювала навіть популярність Р. Тагора як прозаїка.

Творчість Ш. Чоттопаддхая зіграла значну роль в демократизації бенгальської літератури і її героя. В країні, де гніт релігійний був не менш страшний, ніж гніт соціальний, Шоротчондро своїми творами наполегливо виступав на захист його жертв, не поминаючи проблеми соціальної нерівності.

Письменник помер 1938 р., залишивши по собі близько сорока повістей і оповідань, тринадцять романів, чотири п'єси, ряд статей.

Оповідання «Рай для безталанної» написане в 1923 р. Щоб глибше зрозуміти конфлікт, який лежить в його основі, треба знати деякі релігійні уявлення індусів. За їхніми віруваннями вогонь очищає померлого від гріхів. Поховання рівнозначне оскверненню, душа похованої небіжчини не може потрапити до раю.

Пропасниця за тиждень доконала дружину Такурдаша Мукхурджо — вона була дуже похилого віку. Старий Мукхурджо, чоловік заможний, забагатів, торгуючи рисом. На похорон зібралися його сини, дочки, численні онуки і челядь — і все це більше скидалося на свято. Мешканці села сунули юрмою подивитися на пишну похоронну процесію. Дочки небіжчиці, ревно плачучи, намазали материні стопи товстим шаром кармазинової фарби і щедро намастили кіноварю проділ у її волоссі, невістки напахтили чоло сандаловою пастою, опорядили небіжчицю і краями своїх сарі обтерли з її ніг останній земний пил. Квіти, пахощі, гірлянди, гучні розмови — все це мало нагадувало жалобну церемонію. Здавалося, наче, проживши п'ятдесят років у шлюбі, хазяйка заможного дому знову справляє вхідину до господи свого чоловіка. Старий Мукхурджо віддав останню шану супутниці свого життя, крадькома змахнув при цьому пару сльозинок і заходився втішати зажурених дочок та невісток. Під ранішнім небом залунали гучні голоси: люди вигукували імена Харі¹. Усе село рушило за небіжчицею.

Слідом за багатолюдною процесією, три-

маючись поодаль від неї, ішла одна жінка. Це була мати Кангалі². Власне, вона прямувала на базар, несла на продаж кілька баклажанів із свого городу. Але показність цього видовища змусила її забути і про базар, і про баклажани, зав'язані в поділ сарі. Раз по раз витираючи сльози, що туманили очі, вона разом з усіма прийшла до місця спалення. Воно було зразу за селом на березі річки Горур. Там ще зрана приготували купу дров, сандал, розтоплене масло, сік квіткових пелюсток, пахощі, камедь і все інше, необхідне для кремації. Мати Кангалі зупинилася поодаль, не зважаючи на наблизитись. Зійшовши на пагорбок, вона з жадібною цікавістю стежила за похоронною церемонією, пильно вдвляючись у все, що діялось. Коли тіло підняли і поклали на велике погребне багаття, складене із найкращого дерева, в очі їй кинулися яскраво нафарбовані стопи, і вона ледве потамувала бажання побігти туди і покласти собі на голову трішки фарби з ніг небіжки. А коли син померлої під волення присутніх, що вигукували імена Харі, запалив багаття від освяченого мантрами полум'я, з очей матері Кангалі знову покотилися сльози, і вона заговорила:

— Ти щаслива, ти вирушаєш до раю. Благослови мене, щоб і мое багаття так само запалила рука Кангалі. Вогонь, запалений рукою сина! Як багато це важить.

Її серцю стало тісно в грудях, коли вона побачила, з якою шаную вся родина — чоловік, сини, дочки, онуки, челядь — виряджають небіжчицю до раю. Їй це видавалося безмірним щастям. Клуби густого диму піднялися від щойно запаленого багаття до неба, відкидаючи синюваті тіні, і матері Кангалі здавалося, наче серед них вона виразно бачить обриси невеликої колісниці. Її стінки розмальовані, верх оповитий ліанами, а всередині хтось сидить. Обличчя не впізнати, але між волоссям — смужка синдура, а стопи ніг покриті фарбою. Підняте до неба обличчя матері Кангалі було мокре від сліз.

В цей час хлопчик років чотирнадцяти-п'ятнадцяти потягнув її за край сарі:

— Мамо, чому ти тут стоїш? А їсти ти приготувала?

Мати озирнулася:

— Зараз, зараз!

Показавши пальцем угору, вона схвильовано заговорила:

— Дивись, дивись, баба³, брахманка вирушає в рай на колісниці! Хлопчик здивовано звів голову.

— Де? — Якийсь час він вдвлявся і зрештою промовив: — Мамо, ти захворіла! — Він був розгніваний. — Вже полудень. Ти гадаєш, я не хочу їсти? — Тут він помітив сльози на очах матері і запитав: — Мамо, адже померла хазяйка з дому брахманів. Чого ж ти плачеш?

Аж тоді мати Кангалі прийшла до тями. Хутко витерши сльози і пересиливши себе, вона промовила:

— Ну, чого б мені плакати? Просто дим в очі потрапив, от і все!

— Так ти плакала через дим?

Не заперечуючи, мати взяла синочка за руку. Побачити кінець церемонії їй не пощастило.

Ну що можна розповісти про життя матері Кангалі? Її мати невдовзі після пологів померла, і розгніваний батько назвав дитину

² Мати Кангалі — у Бенгалії жінок, які мають дітей чи племінників, прийнято називати «Мати такого-то», «тітка такого-то».

³ Бабá — пестливе звертання до хлопчика чи юнака

Обхагі⁴. Її гірке життя цілком виправдало вибір такого ймення. Вона росла без матері, батько рибалив, днював і ночував на річці. Однак, якимсь дивом, маленька Обхагі все-таки вижила і згодом стала матір'ю Кангалі. Її віддали заміж за чоловіка на ймення Рошик Багх. Незабаром він покинув Обхагі і перебрався до іншого села, а вона з маленьким Кангалі на руках залишилася тут.

Тепер Кангалі виріс, йому минав п'ятнадцятий рік. Нещодавно він почав учитися плести кошики, циновки та інші речі з очерету, і Обхагі сподівалася, що, коли в неї вистачить сил ще на кілька років, її безталанню прийде край.

Повернувшись від ставу, куди він ходив прополоскати рота після їжі, Кангалі побачив, що мати складає те, що лишилося від обіду, в глиняний горщик. Він здивовано запитав:

-- Мамо, а ти хіба не їла?

— Вже так пізно, баба́, що й їсти перехотілося.

Хлопчик не повірив:

— Перехотілося? Покажи-но каструлю.

Це вже не вперше мати Кангалі відбувалася подібними відмовками. І цього разу, пересвідчившись, що в каструлі ще залишилося трішки рису, він повірив матері. Так, вона, мабуть, і справді відмовилася від обіду не заради нього. Задоволений, він заліз до матері на коліна. Хлопці його віку, звичайно, так не роблять. Але Кангалі ріс кволою дитиною. Тому, позбавлений товариства однолітків, він приохотився до материнської ласки. Ось і тепер він обійняв матір за ший і пригорнувся щокою до її обличчя. Та раптом Кангалі занепокоївся:

— Мамусю, яка ти гаряча! Навіщо ти в таку спеку пішла дивитися, як спалюють небіжчика? Чи ти ніколи цього не бачила?..

Мати поспішно затиснула йому рота:

— Ой-ой-ой, баба́, не можна так говорити, це гріх. Наша пані — правдива спасениця, і знаєш, вона від'їхала до раю на колісниці.

Хлопчик із сумнівом мовив:

— Ет, скажеш! Хто від'їжджає до раю на колісниці?

Мати заперчила:

— Я на власні очі бачила колісницю, сину мій, а в ній сиділа мати-брахманка, і стопи в неї були пофарбовані! Адже всі це бачили!

Хлопчик притулився до матері і замислився. Він змалку звик вірити їй. Коли вона говорить, що всі бачили таку річ, то так воно й було. Як тут не повірити?

Згодом він тихенько мовив:

— Значить, ти також поїдеш до раю? Мама Бінді якось сказала тітці Ракхалі: «В кварталі носіїв⁵ немає ширішої праведниці за матір Кангалі».

Мати не відповідала. Так само тихо Кангалі продовжував:

— Скільки горя і напасті звалилося на тебе, коли нас покинув батько. Але я не пам'ятаю, щоб ти хоч раз згадала його недобрим словом. Ти вірила: от підросте Кангалі і для тебе минуться лихі часи. Що було б зі мною, мамо, коли б не ти? Напевно, я вже давно помер би з голоду.

Мати міцно пригорнула до себе сина. І справді, в ті важкі дні їм не бракувало порадників, та не знайшлося людини, яка б запропонува-

⁴ Обхагі — означає «безталанна», «безщасна».

⁵ Носіїв — одна з нижчих каст. З часом фахова приналежність каст була втрачена. Конституція Індії забороняє кастову дискримінацію.

ла свою допомогу. Натерпілися вони і лиха, і кривди. Від згадки про це на очі Обхагі навернулися сльози. Кангалі простягнув руку і витер їх.

— Мамо,— прошепотів він,— я постелю тобі постіль, добре?

Хлопець розстелив циновку і блаженську ковдру, зняв з помосту подушку і присилував матір лягти.

— Посидь краще дома, Кангалі.— мовила Обхагі.— Сьогодні вже не варто повертатися на роботу.

Ця пропозиція припала до душі Кангалі, проте він сказав:

— Тоді мені не дадуть дві рупії, які належать учневі.

— Та нехай уже пропадають! Ходи-но, я розповім тобі казку.

Заради цього можна було пожертвувати грішми. Кангалі в ту ж хвилину пригорнувся до матері:

— Ну, розповідай,— попросив він.

— Я розкажу тобі про сина раджі, сина воїна, жар-птицю і коня...

То була казка, яку Обхагі безліч разів чула від інших і розповідала сама. Та небавом і син раджі, і син воїна кудись щезли і вона стала розповідати казку, якої її ніхто не вчив. Це був витвір її власної фантазії. Жінку біла лихоманка, і в розпаленому мозку народжувалися все нові й нові чарівні пригоди. Безупинно лилася мова Обхагі, а Кангалі, тремтячи від захвату, жаху і зачудування, міцно обняв матір, наче хотів заховатися у неї на грудях.

Надворі звечоріло, зайшло сонце, і смутні вечірні тіні поступово поглинули все навколо. Але тут, у домі, ніхто не простягнув руки, щоб запалити світильник, ніхто не згадав про облишені хатні справи. Тільки голос хворої жінки лився в густій темряві, подібний до безнастанного дощу, і зрошував нектаром слух укляклого на її грудях сина. То була оповідь про спалення небіжчиці, про колісницю, про кармазинову фарбу на стопах ніг, про те, як праведниця відбула до раю. І ще про те, як убитий горем чоловік, прощаючись востаннє з дружиною, плачучи, взяв пил з її ніг⁶, як діти з вигуками «Харі! Харі!» підняли і понесли тіло матері, як потім син запалив поховальне багаття.

— Цей вогонь, Кангалі, зовсім не вогонь. Це сам бог Харі! А дим, що піднімається до небес, це не дим, баба, а райська колісниця! О, Кангалі, синочку мій!

— Що, мамо?

— Якщо моє поховальне багаття запалиш ти, я також, як та брахманка, потраплю до раю.

Кангалі пробурмотів:

— Ой матусю, не говори так!

Мати, либонь, не чула його. Гаряче зітхнувши, вона провадила:

— Тоді б ніхто не зневажав мене за те, що я низької касті, і ніхто не зміг би мені загородити дорогу до раю. Ах! Варто синові запалити багаття, як звідти з'являється колісниця, щоб забрати матір.

Хлопчик пригорнувся щокою до її обличчя і, затинаючись, пробурмотів:

— Мамо, не говори так, не говори цього, бо я боюся.

— Але ж хто пофарбує мої стопи і накладе на проділ синдур⁷? Ти, рідненький мій, правда? Ти і син мій, і дочка, ти — вся моя рідня.

І жінка рвучко притулила сина до грудей

⁶ Взяти пил з ніг, тобто доторкнутися до чніхось стоп, а потім власного чола — жест, що виражає повагу.

⁷ Цей обряд учиняють жінки — члени родини

Наближалася остання година Обхагі. Коротке життя бідної жінки не було чимось примітним. Так само непримітним було і її згасання.

Знахар жив у іншому селі. Кангалі вибрався туди і з благаннями упав кобіраджу⁸ до ніг. Йому довелося заставити глек, тепер він з поклоном вручив кобіраджу рупію. А скільки усякої всячини зажадав знахар: ступку, мед, імбірний сік, листя тулсі. Мати Кангалі розгнівалася на сина:

— Баба, навіщо ти заставив глек, нічого не сказавши мені?

Принесені ліки мати приклала до голови, а потім викинула в грубу.

— Я й так одужаю,— заявила вона.— В домах носіїв ніхто ніколи не вживав ліків! Краще звари трішечки рису і погодуй мене. Хочеться їсти.

Кангалі вперше в житті взявся куховарити. Руки його не слухалися. Він не вмів ані піни зняти, ані визначити скільки треба засипати рису. Дрова в нього не розпалювалися, він ненароком облив їх водою, з груби пішов дим, вариво збігло, обліпивши каструлю. Очі матері засльозилися. Вона спробувала встати, та ледве підвела голову і знову впала на постіль. Попоївши, вона посадила біля себе сина і стала пояснювати йому, що і як треба робити, але тут її кволий голос урвався, з очей ринули сльози.

Сільський перукар умів перевіряти живчик. Наступного ранку він зайшов до Обхагі; взявши її руку, спохмурнів, багатозначно похитав головою і глибоко зітхнув. Хвора зрозуміла, що він хотів сказати, але остраху не відчула, а в хлопця впало серце.

Минув день, минула північ, а світанку мати Кангалі вже не побачила. Ніхто не знає, в який саме спосіб попадають до раю небіжчики з нижчих каст: чи їх відвозять у колісниці, чи їм належить добиратися туди пішки в темряві ночі, одне було зрозуміло — вона залишила цей світ, перш ніж засвітало.

У їхньому дворі росло фруктове дерево. Зрубати його взявся сусід. Та ледве він ударив сокирою по стовбуру, як раптом прибіг сторож заміндара, дав йому доброго ляпаса і, вирвавши із рук сокиру, закричав:

— Негіднику, хіба це дерево їхнє власне, що ти рубаєш його?

Потерпілий став відтирати щоку, а Кангалі заплакав:

— Пане,— промовив він,— адже це дерево власноручно посадила моя мати. Чому ви без вини побили шановну людину?

Почувши такі слова, сторож-хіндустанець хотів був провчити і Кангалі. Але той сидів біля небіжчиці-матері, торкаючись її. Боячись осквернитися, сторож не зачепив його⁹. На лемент зібрався натовп. Ніхто не перечив сторожеві. Звичайно, негоже було рубати дерево без його дозволу. Люди стали вмовляти сторожа дати такий дозвіл, бо всім, хто приходив відвідати матір Кангалі під час хвороби, вона виповідала своє останнє бажання.

Та сторож був не з таких. Невже вони вважають його йолопом? Завзято жестикулюючи, він заявив, що цими штучками його не одурити.

⁸ Кобіраджу — знахар, що лікує засобами індійської народної медицини.

⁹ За віруваннями індусів, доторкнутися до тіла покійного з нижчої касты чи до того, хто доторкався до тіла, означає осквернення

Заміндар не жив у селі, але тут у нього була контора і за старшого в ній — управитель Одхор Рай. Доки сусіди даремно намагалися вмовити сторожа, Кангалі побіг щодуху в контору. Хлопець чув од людей, що заміндарові прислужники беруть хабарі, але був певний того, що коли сам управляючий довідається про таку кричущу сваволю, він одразу ж покладе їй край. Яка наївність! Кангалі не знав бенгальських поміщиків та їх управителів.

Осиротілий, знегамлений від горя й обурення хлопець піднявся на гору. Одхор Рай тільки-но помолився, злегка перекусив і вийшов на ганок.

Вгледівши Кангалі, він здивовано і розгнівано вигукнув:

— Гей, ти хто?

— Я — Кангалі. Сторож побив нашого сусіда.

— Так йому й треба. Гультипака, мабуть, не сплатив податку.

— Ні, бабу-мошай¹⁰,— відповів Кангалі,— він рубав дерево... моя мама померла,— тут він більше не міг стримуватися і розридався.

Ці судорожні схлипування викликали в Одхора глибоке роздратування. Адже хлопчик торкався небіжчиці, хтозна, може, він і тут до чогось торкнувся. Одхор суворо промовив:

— Раз мати померла, то йди собі донизу і стій там. Гей, хто там, покропіть тут гноївкою¹¹. А ти з якої касті?

Переляканий Кангалі вже був унизу, у дворі.

— Ми — носії,— відповів він.

— Носії? То навіщо ж дерево покійнику з касті носіїв?

— Мати звеліла, щоб я запалив поховальне багаття. Ти запитай людей, бабу-мошай, мати всім говорила про це, всі чули.

Повторюючи слова матері, він умить пригадав її безнастанні благання, і до горла йому підкотився клубок. Одхор заявив:

— Якщо хочеш влаштувати для матері поховальне багаття, то принеси п'ять рупій за дерево. Зможеш?

Кангалі знав, що це ніяк не можливо. Щоб купити йому жалобний шарф, тітка Бінді заставила за одну рупію мідну миску, з якої він щодня їв. Кангалі похилив голову і пробурмотів:

— Ні.

Одхор скривився і прошипів:

— А як не можеш, то йди і загреби матір на обміліні біля річки. На чіє дерево поквапилися! Негідники, злидні нещасні!

— Це ти про дерево, що росте у нас у дворі, бабу-мошай? — перепитав Кангалі.— Моя мати сама посадила це дерево!

— Сама посадила? Панре, жени хлопчиська в потилицю.

З'явився Панре і виштовхав Кангалі. При цьому він лявся такими словами, на які здатні лише прислужники заміндара.

Кангалі підвівся, обтрусив із себе пилюку і поволі почвалав з двору. Хлопчик не тямив, за що його побили і чим він завинив. Але черствої душі управителя це не вразило. Та й справді, інакше він не був би управителем.

— Пореш,— покликав він,— а з'ясуй-но, чи не значаться за цим хлопцем якісь недоїмки. Якщо так, то відними в нього сіль чи що там знайдеться, а то цей покидьок може втекти.

¹⁰ Шанобливе звертання.

¹¹ За уявленнями ортодоксальних індусів, корова — священна тварина, навіть очищає від гріха.

В домі Мукхурджо незабаром поминки. До них залишився один день. Йдуть, як і годиться, приготування. Старий Такурдаш особисто керує ними. А тут перед його очима постає Кангалі і каже:

— Моя мама померла.

— Ти хто? Чого ти хочеш?

— Я — Кангалі. Мама наказала, щоб я влаштував поховальне багаття.

— Ну то й влаштуйте.

А тим часом розповзлися чутки про випадок у конторі. Хтось здогадався:

— Мабуть, хлопець хотів би роздобути дров.

Це здивувало і роздратувало Мукхурджо:

— Ви чули, які примхи! Завтра і позавтра мені знадобиться багато дров! Іди, іди геть, тут ти нічого не дістанеш, — промовив він і пішов у своїх справах.

Пан Бхоттачарджо, який сидів тут і складав реєстр необхідних для церемонії речей, порадив:

— Де це таке було, щоб у вашій касті спалювали покійників. Обсмали їй обличчя соломою і закопай на обміліні біля річки.

Старший син пана Мукхурджо проходив повз них із заклопотаним виглядом. Почувши їхню розмову, він сказав:

— Чи ви бачили, Бхоттачарджо-мошай, нині перший-ліпший хлопець хоче бути брахманом! — І пішов далі у своїх справах.

Кангалі більше нічого не просив. Він аж постарішав за ці декілька годин. Ледве переставляючи ноги, хлопець повернувся до тіла матері.

Яма, викопана на річковій обміліні, стала останнім притулком Обхагі. Мати Ракхала подала Кангалі запалений віхоть соломи. Скерувавши його руку, вона торкнулася вогнем обличчя небіжчиці і відкинула солому геть. Потому присутні закидали могилу землею, і від матері Кангалі не лишилося й сліду.

Всі поспішали повернутися до своїх домівок, лише Кангалі закинув голову і пильно вдивлявся в маленьку цівку диму, яка здіймалася до неба від догораючого віхтя.

*З бенгалі переклала
Лідія СТРИЖЕВСЬКА та Віра СУЛИМА*